

Ewa Siemieniec-Gołaś

<http://orcid.org/0000-0003-2454-7409>

Uniwersytet Jagielloński

ewa.siemieniec-golas@uj.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2020.3104.04

Orientalista – Aleksander Chodźko i jego wkład w popularyzację języka tureckiego

STRESZCZENIE

Aleksander Chodźko, polski orientalista, poeta, a także badacz literatur słowiańskich urodził się w 1804 roku w majątku Krzywicze na Litwie, zmarł we Francji w 1891 roku. Jako absolwent Uniwersytetu Wileńskiego oraz Instytutu Wschodniego w Petersburgu spędził jedenaście lat w rosyjskiej służbie dyplomatycznej w Persji (Tebriz, Teheran, Reszt). Rezultatem badań i obserwacji prowadzonych w czasie pobytu w Persji nad językiem perskim, literaturą, a także teatrem były liczne prace jego autorstwa opublikowane w późniejszym czasie w Paryżu, Londynie, Petersburgu. Oprócz prac poświęconych tematyce perskiej Chodźko publikował też prace z zakresu sławistyki, którą zajmował się po objęciu w roku 1857 katedry literatur słowiańskich w Collège de France.

Mało jest znana natomiast twórczość Aleksandra Chodźki związana z językiem tureckim. Temu zagadnieniu poświęcony jest niniejszy artykuł. W roku 1854 Aleksander Chodźko opublikował w Paryżu podręcznik do nauki języka tureckiego zatytułowany *Le Drogman turc...* Podręcznik ten powstał na potrzeby żołnierzy francuskiej armii zaangażowanej w udział w wojnie krymskiej (1853–1856) jako turecki sojusznik. Ta niespełna stustronicowa praca zawiera nie tylko potrzebne do komunikacji werbalnej tureckie zwroty, wyrażenia i rozmówki francusko-tureckie, ale też skróconą gramatykę języka tureckiego oraz słownik francusko-turecki. Praca ta niezależnie od jej pierwotnego przeznaczenia ma niezwykle nowatorski charakter, bowiem w XIX-wiecznej Europie poza przekładami tureckich utworów literackich, gramatykami deskryptywnymi języka tureckiego czy dwujęzycznymi słownikami przekładowymi zawierającymi materiał turecki nie publikowano tego typu dzieł, jakie reprezentuje omawiany *Le Drogman turc...* Nie ulega wątpliwości, że omawiana praca autorstwa Aleksandra Chodźki miała nowatorski charakter i przyczyniła się do popularyzacji języka tureckiego.

SŁOWA KLUCZE: Aleksander Chodźko, podręcznik języka tureckiego

ABSTRACT

Alexander Chodźko and His Contribution to the Popularization of the Turkish Language

Alexander Chodźko, Polish orientalist, poet and researcher of Slavic literature, was born in 1804 in the Krzywicz estate in Lithuania, died in France in 1891. As a graduate of Vilnius University and the Eastern Institute in St. Petersburg, he spent eleven years in the Russian diplomatic service in Persia (Tabriz, Teheran, Rasht). The result of research and observations conducted during his stay in Persia on the Persian language, literature and theater were numerous works by him, later published in Paris, London and St. Petersburg. In addition to works devoted to Persian issues, Chodźko also published works in the field of Slavic studies, which he dealt with after taking the chair of Slavic literature at the Collège de France in 1857.

On the other hand, the works of Alexander Chodźko related to the Turkish language are little known. This article is devoted to this issue. In 1854, Alexander Chodźko published in Paris a textbook for learning the Turkish language entitled *Le Drogman turc...* This manual was written for the needs of the soldiers of the French army involved in the Crimean War (1853–1856) as a Turkish ally. This work, which is almost a hundred pages long, contains not only Turkish phrases, French-Turkish grammar and a French-Turkish dictionary. Regardless of its original purpose, this work is extremely innovative, because in 19th-century Europe, apart from translations of Turkish literary works, Turkish descriptive grammars or bilingual translation dictionaries containing Turkish material, the type of literature represented by the discussed *Le Drogman turc...* was not published. There is no doubt that the work by Alexander Chodźko was innovative and contributed to the popularization of the Turkish language.

KEYWORDS: Alexander Chodźko, Turkish language textbook

Nauka wspomagała romantyzm, romantyzm torował
drogę uczonej orientalistyce...

Tadeusz Kowalski

Wśród plejady XIX-wiecznych polskich orientalistów ukształtowanych w paradygmacie orientalizmu doby Mickiewiczowskiej obecna jest postać „znakomitego badacza Iranu” – Aleksandra Chodźki (Zajączkowski, 1948, s. 5). Zarówno autorzy prac odnoszących się do twórczości Chodźki, jak i autorzy nielicznych jego biogramów zgodnie wypowiadają się na temat jego pionierskich dokonań w zakresie badań nad językiem i literaturą perską, zwłaszcza literaturą ludową. Warto zatem w kilku słowach przybliżyć postać tego wybitnego orientalisty, poety i badacza języków słowiańskich.

Urodzony w Krzywiczach w 1804 roku, Aleksander Chodźko po ukończeniu gimnazjum studiował na wydziale literatury i sztuk wyzwolonych Cesarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, uzyskując stopień kandydata filozofii. W latach 1823–1824 za działalność w Zgromadzeniu Filaretów¹ został uwięziony. Po zwolnieniu z więzienia w 1824 roku wyjechał do Petersburga, by kształcić się w Instytucie Wschodnim przy rosyjskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Po kilkuletnich studiach w Petersburgu, w roku 1830 Chodźko wyjechał do Persji, gdzie spędził jedenaście lat w służbie dyplomatycznej w rosyjskich placówkach konsularnych w Tebrizie i Teheranie, a następnie w Reszcie (Rasht)² w prowincji Gilan nad Morzem Kaspijskim (Płoszewski, 1937; Reychman, 1972)³.

W czasie pobytu w Persji odbywał liczne podróże, podczas których zapisywał swoje obserwacje dotyczące przyrody, historii odwiedzanych miejsc, kultury, obyczajów tamtejszej ludności oraz innych interesujących go zagadnień. Sporządzane w podróżach zapiski i notatki stały się później podstawą licznych publikacji wydanych w Londynie⁴ oraz Paryżu (Reychman, 1972; Krasnowolska, 2003; Calmard, 2020). Warto też dodać, że kilka publikacji Chodźki, będących przeważnie reportażami z podróży po Persji, ukazało się w Petersburgu w latach 1830–1833 w polskiej gazecie *Tygodnik Petersburski*. Są też publikacje jego innych artykułów wydane po

1 Zgromadzenie Filaretów działające w Wilnie w latach 1820–1823 było tajną organizacją zrzeszającą patriotyczną młodzież. Informację na temat tej organizacji podaje za: *Nowa encyklopedia powszechna* (1997, t. 2, s. 344).

2 W niniejszej pracy przyjęto polską pisownię nazw geograficznych, ale w odniesieniu do nazwy miasta Reszt (pn. Iran) w nawiasie okrągłym podano też zapis spotykany w polskojęzycznych publikacjach.

3 Leon Płoszewski w biogramie Chodźki (*Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, s. 380–381) podaje rok 1824 jako datę wyjazdu do Petersburga, natomiast Reychman (1972) pisze, że Chodźko zapisał się na studia w Instytucie Wschodnim w Petersburgu w roku 1821.

4 Za najwcześniejszą publikację poświęconą tradycjom i perskiej literaturze ludowej uważa się wydaną w Londynie pracę: *Specimens of the Popular Poetry of Persia, as found in the Adventures and Improvisations of Kurroglou, the Bandit-Minstrel of Northern Persia and in the Songs of the People Inhabiting the Shores of the Caspian Sea, orally collected and translated, with philological and historical notes*, by Alexander Chodzko, esq., London 1842; drugie wydanie: London, 1864. Warto też odnotować, że dzieło to częściowo przetłumaczone na język francuski przez George Sand zostało opublikowane pod tytułem „Les aventures et les improvisations de Kourroglou, recueillies par Alexandre Chodzko, en Perse” w *La revue indépendante* 6, 1843, s. 71–84, 1843, s. 358–377. Sam Chodźko również opublikował tę pracę w języku francuskim „Aventures et improvisations de Koûroglou, heros populaire de la Perse septentrionale” w czasopiśmie *La revue orientale et algérienne* (4/1, 1853, s. 73–94, 4/2, 1853, s. 205–235) oraz *La revue de l'Orient, de l'Algérie et des colonies* 1, 1855, s. 349–366; 2, 1855, s. 57–65; 3, 1856, s. 107–126; 4, 1856, s. 269–284; 5, 1857, s. 194–214; 6, 1857, s. 41–62, 215–223. Dane te dostępne są w biogramie Aleksandra Chodźki autorstwa Jeana Calmarda w *Encyclopaedia Iranica* – <https://www.iranicaonline.org/articles/chodzko-aleksander-borejko> (dostęp: 17.12.2020).

rosyjsku w czasopiśmie *Literaturnaja Gazeta* oraz *Geograficzeskije Izwiestija Russkogo Geograficzeskogo Obszczestwa* (Reychman, 1972; Baranowski, 1979; Krasnowolska, 2003).

Po otrzymaniu urlopu w roku 1841 Chodźko odwiedził Turcję, Grecję oraz Włochy, po czym w 1842 roku udał się do Paryża. Myśl o porzuceniu pracy na rzecz carskiej Rosji towarzyszyła mu przez cały czas pobytu w Persji. Z jednej strony wykonywał rzetelnie swoje obowiązki w służbie carskiej dyplomacji, a równocześnie starał się też pomagać polskim dezertersom z rosyjskiej armii szukającym schronienia w Persji (Reychman, 1972; Baranowski, 1979). O związanych z tym rozterkach i wyrzutach sumienia tak pisał z Londynu do Adama Mickiewicza, swego serdecznego przyjaciela z czasów wileńskich, w liście datowanym na 13 lutego 1842 roku:

Zostaję z Wami. Prośba o pozwolenie dalszego pobytu w Europie, ze świadectwem Mr. Alexander, pierwszego okulisty, już na drodze do Petersburga. [...] Bóg i ludzie dobrzy wiedzą, że ruska sprawa jest złą sprawą. Służąc jej grzeszyłem przeciw Bogu i przeciw krajowi. Przez jedynaście [!] lat pobytu na Wschodzie myśl ta stała mi ciągle przed oczyma, budziła ze snu, gryzła sumienie. [...] Byli ze mnie radzi, bo służyłem uczciwie, nieraz zręcznie (Odrowąż-Pieniążek, 1962, s. 260).

Dwa lata później, w 1844 roku, Chodźko wypowiedział służbę w rosyjskiej dyplomacji (Płoszewski, 1937). Skierowany do cara Mikołaja I list pełen krytycznych uwag, złożony przez niego w ambasadzie rosyjskiej, zrywał definitywnie jego relacje służbowe z Rosją. Okoliczności, w jakich doszło do tej decyzji, opisuje w swoich *Pamiętnikach* syn wieszcz, Władysław Mickiewicz:

Okolo 1840 roku zapanowało ogólne znużenie, wśród którego zjawil się Andrzej Towiański. [...] Towiański skorzystał z przybycia do Paryża Aleksandra Chodźki, konsula rosyjskiego w Teheranie, aby sklonić go do wysłania cesarzowi Mikołajowi listu (Troszyński, 2012, s. 31–32).

Warto w tym miejscu dodać, że pod wpływem Mickiewicza przez pewien czas Chodźko znajdował się w kręgu silnych wpływów Towiańskiego i jego ideologii.

Pobyt Chodźki w Paryżu zaowocował rozwojem jego pracy naukowej w zakresie orientalistyki. Krasnowolska (2003) pisze, że większość orientalistycznych prac Chodźki powstała w Paryżu, ale, jak wcześniej wspomniano, do przygotowania tych publikacji Chodźko wykorzystał głównie swoje notatki sporządzone w czasie pobytu w Persji, a także liczne rękopisy i dokumenty, które wówczas zgromadził. Badania swe poświęcał w szczególności perskiemu teatrowi, językowi i literaturze ludowej,

językom Zakaukazia i dialektom kurdyjskim, a także opublikował kilka prac z zakresu literatur słowiańskich⁵.

Chodźko dał się poznać władzom angielskim i francuskim jako specjalista w sprawach bliskowschodnich. Zwłaszcza w okresie wojny krymskiej jego wiedza i kompetencje dotyczące Persji, Kaukazu i Zakaukazia stały się podstawą opracowań memoriałów, w których zalecał sprzymierzonym państwom zachodnim współpracę z narodami wschodnimi przeciwko Rosji. W latach 1852–1855 pełnił funkcję attaché we francuskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych (Reychman, 1972; Baranowski, 1979). W 1857 roku ubiegał się o katedrę języka perskiego w École des Langues Orientales, której jednak nie otrzymał (Calmard, 2020). W tym samym roku objął natomiast zajmowaną wcześniej przez Adama Mickiewicza katedrę literatur słowiańskich w Collège de France, gdzie prowadził wykłady, przeważnie z zakresu filologii narodów słowiańskich. Płoszewski podaje, że Chodźko: „W r. 1883 ustąpił z katedry z powodu wieku” (1937, s. 381). O tym samym wydarzeniu Reychman pisze z kolei następująco: „W roku 1887 przeszedł Chodźko na emeryturę...” (1972, s. 261). Różnice na temat Chodźki w informacjach biograficznych cytowanych autorów dotyczą również miejsca jego śmierci. Płoszewski podaje: „Umarł 19 XII 1891 w Noisy-le-Sec⁶; pochowany na cmentarzu w Montmorency” (1937, s. 381), natomiast Reychman pisze: „w 1891 zmarł w Jouvisy pod Paryżem” (1972, s. 261).

Przedstawiając sylwetkę Aleksandra Chodźki, należy choć jednym zdaniem odnieść się do jego młodzieńczej pasji, jaką była poezja. Chodźko jeszcze jako student Uniwersytetu Wileńskiego i członek Zgromadzenia Filaretów dał się poznać jako uzdolniony poeta⁷, którego twórczość wysoko cenili jego przyjaciel, Adam Mickiewicz. To właśnie przyszlęmu orientaliście nasz wieszcz narodowy poświęcił jeden ze swych wierszy. Wiersz ten nosi tytuł *Dla Aleksandra Chodźki. Improwizacja*. A zaczyna się słowami: „Olesiu! Czymże tobie zapłacę/Za twoje rymy odwdzięczę?”. Pod wierszem widnieje data: 1824 oraz miejsce: Wilno. Klasztor Bazylianów⁸.

5 Kilka tytułów prac Chodźki podaje Reychman w przypisach bibliograficznych swojej książki (1972), natomiast z obszerniejszą bibliografią, jak pisze tamże, można zapoznać się w opracowanym przez Barbarę Majewską aneksie do polskiego wydania: Rypka, 1970. Późniejsze publikacje (Krasnowolska, 2003; Calmard, 2020) dostarczają więcej informacji dotyczących opublikowanych prac A. Chodźki.

6 To samo miejsce podaje w biografii Calmard (2020).

7 *Poezje Aleksandra Chodźki* ukazały się drukiem w Petersburgu w 1829 roku. Praca ta w postaci zdigitalizowanej jest dostępna pod adresem: <https://polona.pl/item/poezje-alexandra-chodzki> (dostęp: 04.11.2020).

8 Pełny tekst tego wiersza można przeczytać m.in. w: K. Górski, 1986, s. 15. Przytoczony wiersz Mickiewicza autor niniejszego opracowania umieścił w dziale obejmującym utwory będące

Spuściznę literacką Chodźki charakteryzuje duża różnorodność nie tylko pod względem podejmowanej tematyki, ale również pod względem reprezentowanych gatunków. Krasnowolska (2003) próbuje usystematyzować dorobek literacki Chodźki w następującym podziale: kultura popularna (poezja ustna, tradycyjny teatr perski), relacje z podróży, informacje o charakterze politologicznym, etnograficznym, geograficznym, prace poświęcone sektom religijnym, artykuły na temat kultury, sztuki, ekonomii, przekłady i adaptacje tekstów literackich, prace poświęcone językom (m.in. gramatyka języka perskiego, podręcznik języka tureckiego, studia nad językiem kurdyjskim – dialekt z regionu Sulajmanijji), prace na temat literatur słowiańskich, dzieła literackie (poezje, dramaty na motywach biblijnych).

Różnorodna i bogata twórczość Aleksandra Chodźki nie zawsze spotykała się z dobrym przyjęciem i uznaniem współczesnych mu twórców i przedstawicieli świata nauki (Krasnowolska, 2003; Calmard, 2020). Natomiast współcześni badacze – orientaliści – oceniając dokonania Chodźki z dzisiejszej perspektywy, doceniają pionierski charakter podejmowanych przez niego badań oraz ponadczasowość niektórych jego publikacji⁹ (Zajączkowski, 1948, Reychman, 1972, Baranowski, 1979).

Wśród bogatej twórczości utalentowanego poety i uczonego orientalisty, zajmującego się głównie tematyką perską¹⁰, nieoczekiwanie spotykamy pracę, która ani nie odpowiada zainteresowaniom badawczym autora, ani swym gatunkiem nie wpisuje się w romantyczne postrzeganie Orientu czy też wzorzec XIX-wiecznego orientalizmu. Praca, o której tu mowa, to podręcznik do nauki języka tureckiego. Dzieło to zatytułowane *Le Drogman turc donnant les mots et les phrases les plus nécessaires pour la Conversation. Vade mecum indispensable à l'armée d'Orient par A. Ch.*

improwizacjami lub urywkami utrwalonymi w zapisach słuchaczy, a także wiersze o niepewnej autentyczności.

- 9 Przykładem kontrowersji w ocenie tego samego dzieła naukowego, ale z różnych czasowych perspektyw jest gramatyka języka perskiego Chodźki opublikowana w Paryżu w 1852 roku (*Grammaire persane de principes de l'iranien moderne accompagnés de fac-simile pour servir de modèles d'écriture et de style pour la correspondance diplomatique et familière*), która po ukazaniu się drukiem spotkała się z przychylnym przyjęciem, a z czasem poddana była ostrej krytyce. Dzisiejsi badacze natomiast oceniają to dzieło jako wartościowe, wskazując na fakt, że doczekało się wielu wydań i było w użyciu aż do czasów współczesnych (Reychman, 1972; Calmard, 2020).
- 10 Wprawdzie Calmard (2020) pisze w biografii, że działalność naukowa Chodźki wiązała się z tematyką perską i turecką, ale przyglądając się jego spuściznie literackiej, widzimy, że dominującą tematyką jest bezspornie tematyka perska. Chyba że za turecki obszar jego naukowych dokonań można by, poza omawianym tu podręcznikiem języka tureckiego, uznać twórczość związaną z kulturą azerbejdżańską. O artykułach i reportażach Chodźki poświęconych tematyce azerbejdżańskiej pisze Baranowski (1979).

ukazało się drukiem w Paryżu w 1854 roku. Zapewne motywacji do przygotowania tego podręcznika upatrywać należy w sytuacji politycznej i nastrojach panujących w tym czasie w Europie. Jesienią 1853 roku konfliktem zbrojnym między Rosją i Turcją rozpoczęła się wojna krymska. Anglia i Francja, jako sojusznicy Turcji, przystąpiły do wojny wiosną 1854 roku (Katz, 1966, s. 163). Z informacji zawartych w biogramach Chodźki dowiadujemy się, że „Aleksander Chodźko otrzymał od księgarza paryskiego Duprata propozycję opracowania podręcznika języka tureckiego dla użytku wojska francuskiego”, a „Mickiewicz doradzał przyjacielowi tytuł podręcznika: *Nécessaire de la langue turque, Le parler turc, La langue turque...*” (Reychman, 1972, s. 40). Z kolei Płoszewski pisze, że: „w czasie wojny krymskiej [Chodźko] [moje uzup. – E.S.-G.] starał się o przydział do franc. armii wschodniej; dla jej żołnierzy wydał podręcznik jęz. tureckiego: *Le Drogman turc...* (1854)” (1937, s. 381).

Zawarta w cytowanym fragmencie informacja o rzekomej chęci uczestnictwa Chodźki w wojnie krymskiej wydaje się mało prawdopodobna, zważywszy choćby na jego wiek. W chwili wybuchu wojny krymskiej (rok 1853) Chodźko miał 49 lat.

Przygotowany dla użytku francuskich żołnierzy *Le Drogman turc...* jest bardzo nietuzinkową pracą, którą warto tu pokrótce opisać. Sam tytuł zawiera słowo *drogman*, co według definicji słownikowej¹¹ oznacza tłumacza języków orientalnych, a także przewodnik turystów. Dalsza część tytułu informuje o zawartości tej pracy „*donnant les mots et les phrases les plus nécessaire pour la Conversation...*” oraz o jej przeznaczeniu: „*Vade mecum indispensable à l'armée d'Orient*”. Na karcie tytułowej nie znajdujemy imienia i nazwiska autora, a jedynie: „Par A.Ch.”, co dosłownie znaczy „przez A.Ch.” i jest pewnym skrótem myślowym oznaczającym napisanie dzieła przez autora o wymienionych inicjałach. Z pewnością inicjały te należą do Aleksandra Chodźki. Podręcznik ten ukazał się drukiem w Paryżu w 1854 roku w wydawnictwie Benjamina Duprata, o czym informuje napis na karcie tytułowej: „Benjamin Duprat, libraire de l'Institut et de la Bibliothèque Impériale, etc...”.

Część wstępna liczącej 96 stron książki rozpoczyna się krótkim wprowadzeniem sygnowanym jedynie inicjałami B.D., które prawdopodobnie są pierwszymi literami imienia i nazwiska Benjamina Duprata. Ten niespełna dwustronicowy tekst informuje o przeznaczeniu tego podręcznika jako przewodnika dla żołnierzy francuskich wyjeżdżających do Turcji. Duprat podkreśla, że podręcznik ten jest praktyczny i użyteczny. Ma służyć poznaniu języka tureckiego na poziomie umożliwiającym podstawową komunikację werbalną. Aby ułatwić przyswojenie języka tureckiego

11 O tym więcej w artykule Siemieniec-Golaś, 2015, s. 271–276.

korzystającym z podręcznika, zastosowano w nim transkrypcję łańską dla słów tureckich¹² oraz interlinearny przekład. Po tej nieposiadającej tytułu części wstępnej następuje spis treści obejmujący następujące rozdziały:

- Przepisy sanitarne do zastosowania na Wschodzie (*Régime sanitaire à suivre en Orient*), s. 7;
- Środki płatnicze w Imperium Osmańskim (*Monnaies de l'empire ottoman*), s. 9, z podrozdziałami:
- Liczebniki (*De nombres*), s. 13;
- Dni tygodnia (*Jours de semaine*), s. 14;
- Pory roku i jednostki czasu (*Des saisons et du temps*), s. 14;
- Słowa przydatne dla żołnierza (*Mots utiles à un soldat*), s. 15.

W składającym się z siedmiu części rozdziale nazwanym „Rozmówkami” (*Causeries*), s. 21–33, autor wprowadza przydatne zwroty i wypowiedzi w formach pytajnych, rozkazujących, a także w postaci dłuższych złożonych zdań oznajmujących. Cztery osobne części (s. 34–38) stanowią wykazy słów dotyczących zagadnień religijnych, administracji państwa osmańskiego, nazw różnych narodów oraz nazw geograficznych. Kolejną część podręcznika (s. 39–49) stanowią „Dialogi” (*Dialogues*) na temat posiłków, wynajmu konia, przejażdżki statkiem; są tam także tureckie zwroty grzecznościowe. Na stronach 51–70 autor przedstawia skrót gramatyki osmańskiej (*Abrégé de grammaire osmanlie*). Na początku wyjaśnia, że celowo wprowadza termin „osmański” (*le nom d'Osmanli*), ponieważ w języku tureckim: „le mot Turki veut dire «une chanson». C'est pourquoi il faut les appeler les Osmanlis: ils parlent osmanli” [słowo „Turki” trzeba rozumieć jako „piosenkę”. I dlatego trzeba mówić: Osmanowie: mówią po osmańsku – tłum. E.S.-G.]¹³. We wstępie do gramatyki Chodźko zwraca też uwagę na prostotę gramatyki języka osmańskiego, w którym nie ma rodzajników, rodzaju gramatycznego, a jedynie deklinacja i koniugacja (Chodźko, 1854). Zgodnie z podaną wcześniej

12 Warto przypomnieć, że w czasie kiedy powstał ten podręcznik dla języka tureckiego używano alfabetu arabskiego.

13 Zacytowany fragment, w którym Chodźko odnosi się do używanych przez Turków słów określających ich samych i ich własny język, wymaga koniecznego komentarza i wyjaśnienia popelnionej przez autora pomyłki. Po pierwsze, autor pomylił dwa słowa: *türkü* 'piosenka (ludowa)' oraz *Türk* 'Turek'. Obydwa słowa były w użyciu zarówno w historycznym języku tureckim, jak i we współczesnym, mają znaczenia podane powyżej. Natomiast jeśli chodzi o nazwę „Osmanowie” (tur. *Osmanlılar*) i „język osmański” (tur. *Osmanlı, Osmanlıca*), to prawdą jest, że elity społeczeństwa tureckiego aż do czasów proklamowania Republiki Turcji (29 października 1923) używały tych terminów w odniesieniu do siebie samych i własnego języka. Słowo *Türk* 'Turek', choć było w użyciu, oznaczało człowieka niewykształconego i niskiego stanu. Stąd dopiero w XX wieku rozpowszechnił się etnonim *Türk* w odniesieniu do obywatela Turcji, a terminem oznaczającym język turecki stały się słowa *Türkçe* lub *Türk dili*.

charakterystyką autor przedstawia zasady gramatyki języka tureckiego, koncentrując się na pokazaniu deklinacji i koniugacji różnych części mowy. Prezentuje zatem paradygmaty deklinacyjne rzeczownika, przyimiotnika oraz różnych zaimków, a także wzory koniugacji czasowników w różnych czasach i trybach. Osobno przedstawia paradygmaty koniugacyjne dla czasowników „być” i „mieć”. Na końcu tej skróconej gramatyki omawia imiesłowy, postpozycje, przysłówki, spójniki i wykrzyknienia. Po części gramatycznej, na stronach 71–96 zamieszczony jest słownik francusko-turecki (*Vocabulaire français-turc*) ułożony w porządku alfabetycznym. Hasel francuskich, do których podane są odpowiedniki tureckie, jest około 1500. Do niektórych z francuskich słów autor podaje po dwa synonimiczne odpowiedniki. Można zatem oszacować, że słowniczek ten liczy około dwóch tysięcy słów tureckich, choć w całej pracy Chodźki turecki materiał leksykalny jest na pewno liczniejszy, o czym świadczą jego słowa zamieszczone na końcu słownika: „Pour éviter les redites, la pluspart des mots expliqués dans la traduction interlinéaire des *Dialogues*, ont été omis dans le *Vocabulaire*” (Dla uniknięcia powtórzeń, większa część słów wyjaśnionych w przekładzie interlinearnym w *Dialogach* została pominięta w *Słowniku*” [tłum. – E.S.-G.] (Chodźko, 1854, s. 96).

Odnosząc się do tej części pracy, czyli słownika, warto zwrócić uwagę nie tylko na liczebność zebranego materiału tureckiego, ale też na zawarte w nim formy słów tureckich pokazujące ich nowoczesność lub archaiczność. Na marginesie warto wspomnieć, że język turecki XIX wieku nazywany przez badaczy językiem nowoosmańskim (Kerlake, 2006) charakteryzował się już formami morfologicznymi nieznacznie lub wcale nieróżniącymi się od dzisiejszego języka tureckiego. Analiza tureckiego materiału leksykalnego zawartego zarówno w zamieszczonym słowniku, jak i w całej pracy *Le Drogman turc* prowadzi jednak do wniosku, że niektóre z obecnych tam form mają przestarzałą postać. Ich archaiczność przejawia się między innymi w fonetyce, która wskazuje na historycznie starszą postać tych wyrazów lub zawartych w nich morfemów, np.:

kasavetlũ (*qaçavetlu*) ‘affligé’, 71 [zmartwiony] – por. współ. tur. *kasavetli* ‘ts’¹⁴;

sarhoşluk (*sarkhochlyq*) ‘ivresse’, 84 [pijaństwo, upojenie] – por. współ. tur. *sarhoşluk* ‘ts’;

uzunluk (*ouzounlyq*) ‘longueur’, 85 [długość] por. współ. tur. *uzunluk* ‘ts’;

14 Słowa tureckie podaję we własnej transkrypcji, natomiast w nawiasie podany jest oryginalny zapis słowa tureckiego sporządzony przez autora z wyraźnymi wpływami ortografii języka francuskiego. Materiał porównawczy z współczesnego języka tureckiego pochodzi ze słowników RTI, 1981 oraz TS, 2011.

yaklaşdurmak (*iaqlachdurmaq*) ‘approcher’, 72 [przybliżyć] – por. współ. tur. *yaklaştırmak* ‘ts’.

W słowniku widoczne są też archaizmy leksykalne. Najczęściej są to arabizmy, które we współczesnym języku tureckim zastąpione zostały prawdziwie tureckimi słowami (również neologizmami). A jeśli nawet te słowa zachowały się w zasobie dzisiejszego języka tureckiego, to zawsze pojawia się przy nich kwalifikator „przestarzały”. Oto kilka przykładów takich archaizmów odnotowanych w słowniku:

cemal (*djemat*) ‘beauté’, 73 [piękno] – por. współ. tur. ‘*güzellik* ‘ts’; TS (s. 451) notuje: *cemal*, Ar., esk. „*Yüz güzelliği*”;

mahsus (*maklıhouç*) ‘exprès’, 81 [umyślny, wyraźny] – por. współ. tur. *özel* ‘ts’;

muellim (*moellim*) ‘instructeur (professeur)’, 84 [nauczyciel, wykładowca] – por. współ. tur. *öğretmen* ‘ts’; RTI (s. 785) notuje: *muallim*, A, obs. ‘school teacher, teacher’.

Zastanawia zatem, z jakich źródeł korzystał Chodźko, przygotowując swój *Le Drogman turc...* Nie ulega wątpliwości, że musiał znać język turecki, kształcąc się w Instytucie Wschodnim w Petersburgu. Czy można zatem przyjąć, że zdobyta na studiach wiedza i kompetencja w zakresie języka tureckiego stanowi podstawę przygotowania omawianego dzieła? Szkoda, że w tym niedużym podręczniku poświęconym tajnikom języka tureckiego autor nie zawarł żadnej informacji o źródłach, z których musiał zapewne korzystać, pisząc tę pracę. Przypomnijmy, że od lat 40. XIX wieku Chodźko przebywał już w Paryżu i zapewne miał dostęp do różnych prac leksykograficznych, również i tych poświęconych językowi tureckiemu. Wiek XIX przynosi rozwój studiów orientalistycznych (Zajączkowski, 1949), ale na temat języków i literatur orientalnych zwykle publikowano prace, które były czy to przekładami utworów wschodnich literatur, czy to dwujęzycznymi słownikami przekładowymi zawierającymi leksykę z języków orientalnych, czy też były to gramatyki poświęcone tym językom. Skądinąd w omawianym czasie ani też w wieku wcześniejszym (XVIII w.) nie wydano zbyt wielu prac leksykograficznych poświęconych językowi tureckiemu¹⁵.

15 W ciągu tych dwóch stuleci ukazały się m.in. następujące prace leksykograficzne oraz gramatyki poświęcone językowi tureckiemu: Vigieur, 1790 – w pracy tej osobną część stanowi również słownik francusko-turecki zatytułowany: *Essai de vocabulaire François-Turc* (s. 351–456); Preindl, 1791 – również i ta praca zawiera słownik słów tureckich zatytułowany: *Vocabulaire de la langue turque – Turkı dilinin lughet kitabı* (s. 175–588); Rhassis, 1828–1829; Kieffer i Bianchi, 1835–1837; Mallouf, 1863–1867; Meynard, 1881–1886. Wymienione tu prace leksykograficzne poświęcone językowi tureckiemu, zwłaszcza te dziewiętnastowieczne, stanowiąc mogą potencjalne źródła, z których mógł korzystać Chodźko przygotowując *Le Drogman turc...* Trzeba też

Niezależnie od braku pewnych informacji dotyczących okoliczności powstania podręcznika Chodźki czy też wykorzystanych w nim źródeł leksykograficznych trzeba podkreślić niekwestionowany walor tej pracy. Po pierwsze, sam gatunek, czyli poradnik, *vademecum* – jak nazwał swą pracę autor, był raczej niespotykany wśród prac, które na temat języka tureckiego wydawano w tym czasie.

Kolejnym walorem tego podręcznika jest jego udokumentowana użyteczność mająca tym samym swój wkład w popularyzację języka tureckiego. Nie wiemy wprawdzie, czy żołnierze francuscy wysłani w 1854 roku na Krym do walki z rosyjskim wrogiem korzystali z podręcznika Chodźki, wiemy natomiast na pewno, że w czasie swej podróży do Konstantynopola w 1855 roku po *Le Drogman turc...* sięgał i Adam Mickiewicz¹⁶, i jego towarzysze podróży. Tak o tym pisze Reyhman:

Z kilkoma towarzyszami – wesółkiem i pijusem Służalskim oraz rozkochanym w Mickiewiczu Francuzem Armandem Lévy ruszył poeta w drogę i 13 września w Marsylii wsiadł na statek o orientalnej nazwie *Tabor*. Po drodze Lévy uczył się po turecku i namawiał do nauki tego języka Mickiewicza: „Czytamy nieco z Twoim ojcem po turecku z dragomana A. Chodźki” – pisał z Malty do syna poety 16 września (1972, 40).

Wzmiankę o korzystaniu przez Mickiewicza z podręcznika Chodźki podaje też Gałczyńska-Kilańska:

Kiedy nie miał ochoty na pogawędki, otwierał podręcznik Aleksandra Chodźki, przeznaczony dla żołnierzy udających się na Wschód. Z *Drogmana* poznawał pierwsze słowa i zwroty tureckie, których gardłowy dźwięk śmieszył Służalskiego (1974, s. 114).

Praca Chodźki ma niewątpliwie nowatorski charakter. Ten nieduży podręcznik zawiera przydatne dialogi i zwroty ułatwiające, w zakresie podstawowym, porozumiewanie się w różnych sytuacjach, stosowane formy grzecznościowe, zwięzłą gramatykę oraz krótki słownik podstawowych słów potrzebnych do komunikacji w języku tureckim. *Le Drogman*

w tym miejscu dodać, że gramatyki i słowniki poświęcone językowi tureckiemu zaczęły ukazywać się w europejskich krajach już od XVI wieku. Jednak nie wydaje się celowe podawanie w tym miejscu tytułów dzieł pochodzących z wcześniejszego okresu, zwłaszcza że turecki materiał zawarty w XVI- i XVII-wiecznych źródłach prezentuje wcześniejsze etapy rozwojowe języka tureckiego istotnie różniące się od języka nowoosmańskiego.

16 Celem podróży Mickiewicza do Turcji w 1855 roku była zlecona mu przez środowisko polskiej emigracji skupionej wokół Hotelu Lambert w Paryżu misja związana z organizowaniem polskich oddziałów wojskowych, które miały wziąć udział w wojnie krymskiej (Reyhman, 1973; Chudzikowska, 1982; Łątka, 2005).

turc... mógł zatem stanowić bardzo dobry pierwowzór dla późniejszych tak zwanych rozmówek, które z czasem na dobre zadomowiły się w domowych biblioteczkach i bagażu podręcznym turystów i biznesmenów podróżujących do Turcji.

BIBLIOGRAFIA

- Baranowski, B. (1979). *Polsko-azerbejdżańskie stosunki kulturalne w pierwszej połowie XIX wieku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Calmard, J. (2020). Chodźko, Aleksander Borejko. W: *Encyclopaedia Iranica*. Pozyskano z: <https://www.iranicaonline.org/articles/chodzko-aleksander-borejko> (dostęp: 17.12.2020).
- [Chodźko, A.] (1854). *Le Drogman turc donnant les mots et les phrases les plus nécessaires pour la Conversation. Vade mecum indispensable a l'armée d'Orient, par A.Ch.* Paris: Benjamin Duprat.
- Chudzikowska, J. (1982). *Dziwne życie Sadyka Paszy. O Michale Czajkowskim*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Gałczyńska-Kilańska, K. (1974). *Polacy w Kraju Półksiężycy*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Górski, K. (red.). (1986). *Adam Mickiewicz. Dzieła wszystkie*. T. 1, cz. 4: *Wiersze, uzupełnienia i materiały* (oprac. C. Zgorzelski). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Katz, H. (1966). *Historia powszechna nowożytna. 1789–1870*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Kerslake, C. (2006). Ottoman Turkish. W: L. Johanson, E. Csato (red.), *The Turkic Languages*. London–New York: Routledge, 179–202.
- Kieffer, J.D., Bianchi, T.X. (1835–1837). *Dictionnaire turc-français*. T. 1–2. Paris.
- Kowalski, T. (1949). W tysiąclecie narodzin Firdausiego. *Przegląd Orientalistyczny*, z. 1 (1948), 9–16.
- Krasnowolska, A. (2003). Aleksander Chodźko (1804–1891) and his “Oriental” Poems. *Folia Orientalia*, vol. XXIX, 71–81.
- Krzemiński, S. (red.). (1901). *Album biograficzne zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX*. T. 1. Warszawa: Wydane staraniem i nakładem Maryi Chełmońskiej.
- Łątka, J.S. (2005). *Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcji*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Mallouf, N. (1863–1867). *Dictionnaire turc-français avec la prononciation figurée*. T. 1–2. Paris.
- Meynard, A.C.B. de. (1881–1886). *Dictionnaire turc-français*. T. 1–2. Paris.
- Nowa encyklopedia powszechna PWN* (1997). T. 1–6. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Odrawąż-Pieniążek, J. (oprac.). (1962). Listy Aleksandra Chodźki do Adama Mickiewicza. *Pamiętnik Literacki*, 53/3, 253–294.
- Płoszewski, L. (1937). Chodźko Aleksander Borejko. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 3. Kraków: Polska Akademia Umiejętności – Skład Główny w Księgarniach Gebethnera i Wolffa, 380–381.
- Preindl, J. de. (1791). *Grammaire turque d'une nouvelle methode d'apprendre cette langue en peu de semaines avec un Vocabulaire enrichi d'anecdotes utiles et agreable*, Berlin.
- Reychman, J. (1972). *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XIX w.* Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Reychman, J. (1973). *Historia Turcji*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Redhouse Yeni Türkçe İngilizce Sözlük. New Redhouse Turkish-English Dictionary* (RTI). (1981). Istanbul: Redhouse Yayınevi.
- Rhassis, R. (1828–1829). *Vocabulaire françois-turc*. T. 1–2, St. Pétersbourg.
- Rypka, J. (red.). (1970). *Historia literatury perskiej i tadżyckiej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Siemieniec-Gołaś, E. (2015). Le Drogman turc from the Jagiellonian Library Collection. W: A. Bareja-Starzyńska, K. Stanek, M. Godzińska, A.A. Sulimowicz, M. Szpindler, J. Bojarska-Cieślik (red.), *Oriental Studies and Arts. Contributions Dedicated to profesor Tadeusz Majda on His 85th Birthday*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie DIALOG, 271–277.
- Troszyński, M. (oprac.). (2012). *Władysław Mickiewicz. Pamiętniki*. T. I. Warszawa: Wydawnictwo Iskry.
- Türkçe Sözlük* (TS). (2011). Şükrü Haluk Akalın (ed.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vigieur, P.F. (1790). *Éléments de la langue turque, ou Tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur développement*. Constantinople: de l'imprimerie du Palais de France.
- Zajączkowski, A. (1949). Orientalizm a orientalistyka. *Przegląd Orientalistyczny*, z. 1(1948), 3–8.
- <https://polona.pl/item/poezye-alexandra-chodzki> (dostęp: 04.11.2020)
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Aleksander_Chodźko (dostęp: 21.10.2020)

Ewa Siemieniec-Gołaś – prof. dr hab., profesor zwyczajny w Katedrze Turkologii Instytutu Orientalistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zagadnieniami naukowymi: językoznawstwo tureckie ze szczególnym uwzględnieniem tematyki leksykologicznej w aspekcie zarówno diachronicznym, jak i synchronicznym. Domenę badań stanowią przede wszystkim język osmańsko-turecki, kontakty kulturowo-językowe Polaków z turkijskimi etnosami, a także inne języki turkijskie (czuwaski, karaczajsko-balkarski). W swoim dorobku ma opublikowanych osiem książek (w tym trzy

współautorskie) oraz ponad sto artykułów i recenzji. Ważne miejsce w jej dorobku naukowym zajmują monografie: *Karachay-Balkar Vocabulary of Proto-Turkic Origin* (Kraków, 2000), *Turkish Lexical Content in „Dittionario della lingua Italiana, Turchesca” by Giovanni Molino (1641)* (Kraków, 2005), *Anonymous Italian-Turkish Dictionary from the Marsigli Collection in Bologna* (Kraków, 2015).